

KUR'AN AÇISINDAN EKOLOJİK DENGE VE AVLANMA*

Hikmet AKDEMİR*

Son yıllarda artan çevre sorunları sebebiyle dünya gündemini en çok meşgul eden konulardan birisi, hiç şüphesiz ekolojik dengenin korunmasıdır. Bu hususta araştırma yapan bilim adamları, bir taraftan insanları çevreyi kirletmemeleri konusunda sürekli uyarırken, diğer yandan da mevcut ekolojik dengenin bozulmaması için kaybolmaya yüz tutan bitki ve hayvan türlerinin tamamen yok olmasını önlemek amacıyla var güçleriyle çalışmaktadırlar. Zira artık herkes tarafından bilinen ve kabul edilen gerçek şudur ki, "hayvan olsun bitki olsun, doğadaki her canlı türünün ekolojik dengenin sağlanmasında ayrı bir yeri ve görevi vardır."¹ Hatta bazı bitki türleri, bu görevin yanı sıra insanların aksine çevreye de zarar vermeden toprağı temizlemektedirler.²

Günümüzdeki bu vahim durumu tespit ettikten sonra şimdi de Kur'an-ı Kerim'in bu husustaki yaklaşımını görelim:

Kur'an-ı Kerim'de ekolojik dengenin korunmasıyla ilgili dikkatimizi çeken iki âyet mevcuttur. Bunlardan birincisi Nisa 4/119. âyettir. Şeytanın insanları saptırma taktiklerini dile getiren söz konusu âyetin meâli şöyledir: *"Mutlaka onları saptıracağım, onları bir takım temennilerle oyalayacağım. Onlara hayvanların kulaklarını yarmalarını emredeceğim. Yine onlara Allah'ın yaratışını değiştirmeyi emredeceğim."*

"Şeytan'ın, âyette bildirilen son emrini dile getiren 'Allah'ın yaratışını değiştirecekler' ifadesi hakkında müfessirler bir çok tefsir ve yorum ileri sürmüşlerdir. Bunları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

1-İnsanları veya hayvanları iğdiş etmek.

* Bu makale, M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 15.11.2006 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Türk Kültüründe Av ve Avlanma" adlı sempozyumda bildiri olarak sunulmuş ancak yayınlanmamıştır.

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Örnek olarak bkz. Çeviri: Özgür Tek (Wildlife, Ağustos-Eylül 1995), "Orman Sağlığının Bekçileri Ötücü Kuşlar", *Bilim ve Teknik*, Sayı 339, Şubat 1996, s. 59.

² Bkz. Andy Coghlan (New Scientist, 17 Şubat 1996), "Metal Yiyen Bitkiler", *Bilim ve Teknik*, Sayı 344, Temmuz 1996, s. 64.

2-Cilde dövme yapmak, süs için dişleri seyrekleştirmek gibi insan bedeninde sağlık nedenlerine bağlı olmayan operasyonlar.

3-Cinslerden (erkek-kadın) birinin diğerine benzemeye çalışması.

4-Cinsel arzuların kadın yerine erkekle tatmin edilmesi.

5-Organları ve kabiliyetleri yaratılış gayesinin dışında kullanmak.

6-Helali haram, haramı helal saymak.

7-Gözleri çıkarmak, kulakları kesmek gibi fiillerle canlıların bedenine zarar vermek.

8-Güneş, Ay, taş ve ateş gibi Allah'ın insanların faydası için yarattığı varlıkları, yaratılış gayesine aykırı olarak ilahlık mertebesine çıkarmak.

9-Fıtrat dini olan Allah'ın dinini, yani İslamiyet'i değiştirmek.

Müfessirlerin yaptıkları bütün bu yorumların tamamının, esasen âyetin delalet ettiği mananın kapsamına girmemesi için hiçbir sebep yoktur. Çünkü lafzın (halk-yaratmak, yaratılmış şey) umumi olması, bu tür yorumların hepsine imkân vermektedir.”¹

“Âyetteki “خلق” (halk) kelimesine ki “خلق” (haleka) fiilinin mastarıdır, şu anlamlar yüklenmektedir:²

1-Ölçmek, ölçüsüne göre yapmak, takdir ve hükmetmek.

2-Bir nesneyi aslı, örneği ve benzeri olmadan yoktan var etmek, yaratmak.

3-Bir nesneden bir nesneyi yaratmak.

4-Özellikle insanlar için kullanıldığında, yalan uydurmak.

5-Bir nesneyi yumuşatıp dümdüz etmek.

6-Ağacın budaklarını giderip düzeltmek.

Müfessirler bu anlamlar içinden âyete uygun olan ‘yaratmak’ maddesini tercih etmişlerdir. Bir de aynı fiilin ism-i mef’ûl manası (mahlûk- yaratılmış şey, yaratık, insanlar, canlılar ya da canlı-cansız tüm yaratıklar) benimsenmiştir ki bu da yaygın olarak kullanılmaktadır.³ Bilindiği gibi, bütün türetilmiş kelimelerin kökü ve

¹ Konuyla ilgili daha fazla bilgi ve kaynaklar için bkz. Hikmet Akdemir, “Şeytanî Bir Fiil Yaratılışı Değiştirmek”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, (2000), s. 217-218.

² Bkz. Râğib el-İsfahanî, Ebu'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, s. 157-158; İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Celalüddin el-Ensari, *Lisanu'l-Arab*, X, 85-86; Asım Efendi, Ebu'l-Kemal es-Seyyid Ahmed Asım, *Kamus Tercümesi (Okyanusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusu'l-Muhit)*, III, 835.

³ Bkz. Râğib el-İsfahanî, *a.g.e.* s. 158; İbn Manzur, *a.g.e.* X, 86.

kaynağı olarak kabul edilen mastarlar, bazen ism-i fail; bazen de ism-i mef'ûl manasına delalet etmektedirler. Dolayısıyla burada Şeytan'ın değiştirmeyi emrettiği şeyin Allah'ın yarattığı her şeyi kapsaması mümkündür. Bu yaratılan şeyler varlık olabileceği gibi, kâinatın nizamı için Allah tarafından konulmuş kanunlar da olabilir. İşte bu perspektiften bakıldığı zaman, yukarıdaki yorumların yanı sıra şunların da âyetin kapsamına girebileceği düşünülebilir:

1-Tıbbî amaçların dışında insanların beden ve ruh sağlıklarına zarar verecek; onların bedensel, aklî veya ruhî dengelerini bozacak operasyonları gerçekleştirmek.

2-Özellikle çocukları, onların ruhsal dengelerini bozarak normal gelişimlerini olumsuz yönde etkileyecek korku, cinsellik ve benzeri şeylerle ilgili şoklara maruz bırakmak.

3-Kısırlaştırma, avlanma ya da doğal ortamlarını tahrip etme gibi sebeplerden ötürü canlı türlerinin sayısını azaltmak veya tamamen ortadan kaldırmak.

4-Başta ağaçlar ve ormanlar olmak üzere, canlılar için hayatî önemi olan oksijenin üretilmesine katkı sağlayan bitkilerle kaplı yeşil alanları daraltmak veya yok etmek.

5-Mevcut ısı dengesini bozacak şekilde, küresel ısınmaya yol açacak faaliyetlerde bulunmak.¹

6-Ozon tabakasının incelmesine sebep olacak olan gazların üretilmesini ve kullanılmasını sağlamak.²

7-Yer altında yapılan nükleer deneme ve benzeri faaliyetlerle yer kabuğunun normal hareketlerini ve dengesini bozmak.

8-Başta nükleer atıklar olmak üzere, doğal çevreyi kirletip zarar verecek olan her türlü atıkları imha etmeyip doğaya atmak, dağıtmak veya nehirlerle ya da denizlere dökmek.³ Hâlbuki özellikle katı atıkların son teknolojik imkânlarla değerlendirilmesi, hem çevreye verdiği zararı ortadan kaldırmakta, hem de

¹ Küresel ısınmanın sebepleri ve bazı çözüm önerileri hakkında bilgi için bkz. Çeviri: Murat Ertem (Scientific American, Kasım 1994), "Havanın Temizlenmesi", *Bilim ve Teknik*, Sayı 339, Şubat 1996, s. 71.

² Ozon tabakasının korunmasına yönelik gerekli bazı tedbirler hakkında bilgi için bkz. Şenol Ataman, "Ozon Tabakasının Korunması ve Türkiye'deki Uygulamalar", *Bilim ve Teknik*, Sayı 338, Ocak 1996, s. 78-79.

³ Atıkların ekolojik dengeyi bozmakla beraber yol açtıkları diğer bazı zararlar hakkında bilgi için bkz. Lütfi Çakmak-Tuncay Demir, "Su Kirliliği ve Etkileri", *Çevre ve İnsan*, Sayı 36, Ağustos 1997, s. 28-29; Dr. N. Haluk Nakipoğlu, "Kıta İçi Su Kaynaklarındaki Kirlenme ve Toplu Balık Ölümleri", *Çevre ve İnsan*, Sayı 47, Kasım-Aralık 1999, s. 18-25.

üretimi ve ekonomiye önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.¹

9-Doğal çevreye veya onun dengesine zarar verecek faaliyetlerde bulunmak.

10-İklim değişikliklerine sebep olacak projeler üretmek ve uygulamak.

Sonuç olarak denebilir ki, yukarıda sayılan hususların yanı sıra, canlı varlıkların, dünyanın veya kâinatın mevcut dengesini bozmak cihetiyle onlara benzeyen pek çok fiil, Kur'an-ı Kerim'in tasvip etmediği Şeytanî birer telkindir. İnsanlığın en büyük düşmanı olan Şeytan'ın bütün vesvese ve telkinlerinden sakınmak gerektiğine göre bunlardan da sakınmak gereklidir."²

Ekolojik dengenin korunmasıyla ilgili dikkatimizi çeken ikinci âyet ise Bakara 2/205. âyettir. Bu âyette, nüzul sebebiyle ilgili rivâyetler göz önüne alındığında ekin ve hayvanları telef etmek, "fesat" olarak nitelendirilmekte ve yerilmektedir. Ancak buradaki ekin yerine kullanılan "hars" ile hayvan nesli için kullanılan "nesl" kelimesinin kapsamlı oluşundan dolayı birçok müfessir, haklı olarak âyetin yorumunu daha geniş bir çerçeveye oturtarak "arzda yetişen tüm bitki çeşitleriyle insan ya da hayvan olsun bütün canlıların neslini" yok etme fiilinin fesat sayıldığı sonucunu çıkarmaktadır.³ Mefhum-u muhalifi düşünülürse âyetin yeryüzündeki tüm canlı türlerini korumayı ve onlara zarar vermemeyi emrettiği söylenebilir.

Yukarıda arz edilen bilgilerden elde edilen sonucu kısaca şöyle özetlemek mümkündür: "Kur'an ekolojik dengenin korunması için tüm varlık âlemine ve içindekilere yapılacak her müdahaleyi şeytanın telkini olarak takdim etmiş, insanları bu davranıştan men ederek önemli bir prensibi ortaya koymuştur. Bu prensibe paralel olarak her türlü bitki ve hayvan türüne zarar verecek, onların yok olmasına ya da türlerinin azalmasına sebep olabilecek fiilleri de yasaklamıştır."

Şüphesiz ki Kur'an-ı Kerim'in avlanmaya izin vermesi, bu genel prensip çerçevesinde değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle avlanmanın caiz olabilmesi için ekolojik dengeye zarar verecek boyuta ulaşmaması gerekir. Esasen bu yaklaşım, İslâm'ın ortaya koyduğu genel bir ilkedir. Nasıl ki beden gelişmesi ve hayatın devamı için yemek yemek gerekli ve helal ise, doyduktan sonra mideyi tıka basa doldurmak da beden sağlığına zarar vereceği için haramdır. Demek ki yemek yemenin cevaz sınırı tok olmaktır. Bu örnekte olduğu gibi avlanmanın caiz olma sınırı da ekolojik dengeye zarar vermemesidir.

¹ Bkz. Prof. Dr. Cengiz Yılmaz-Yrd. Doç. Dr. Tuncer Özdiç, "Çevre Sorunları İçerisinde Katı Atıkların Ekonomik Önemi", *Çevre ve İnsan*, Sayı 43, Mart 1999, s. 51-55.

² Bkz. Hikmet Akdemir, *a.g.m.*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, VI, (2000), s. 218-220.

³ Bkz. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, IV 239-242; Beğavi, Ebu Muhammed el- Huseyn b. Mesud, *Mealimüt-Tenzil*, I, 235-236; Razi, Fahrüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Umer, *Mefatihü'l-Gayb*, III, 218-219.

Bu genel prensibin dışında Kur'an, avlanmaya izin verdiği âyetteki bir kelime ile av sınırlamasına da açıkça işaret etmektedir. Söz konusu âyetin meâli şöyledir: "Deniz avını avlamak ve yemek, hem size hem de yolculara meta olarak helal kılındı."¹

Âyette geçen "meta" (مَتَاع) kelimesi sözlükte "faydalandırmak, fayda, menfaat, kendisinden fayda sağlanan her şey, azık edinilen şey, dünyada sonu gelen fani şey, mal, insanların ihtiyacını karşılayan ev eşyası, evin demirbaş eşyası " gibi anlamlar içermektedir.² Bu anlamların tümü dikkate alındığında avlanmanın geçimi sağlamak gibi bir ihtiyaçtan kaynaklanmasının gereği ortaya çıkmaktadır. Bu demektir ki söz konusu gayenin dışında bir amaçla yapılan avlanma meşru değildir. Başka bir deyişle "zevk için, spor için, yeri başka giysilerle doldurulabilecek lüks kürk imalatı için" yapılacak avlanmalar Kur'an nazarında meşru değildir. Nitekim bu hususu destekleyen birçok hadis mevcuttur. İşte bunlardan birkaç tanesi:

1- "Kim av peşine düşerse gafil olur."³

İslam bilginleri bu hadisi açıklarken farklı yorumlar yapsalar da genel olarak zevk ve eğlence için yapılan avcılığın kerahetinde ittifak etmişlerdir.⁴ Farklı yorum yapanlardan bazıları ise bunun haram olduğunu söylemişlerdir.

2- "Haksız yere bir kuş veya daha küçük bir hayvan öldüren insana, Allah mutlaka onun hesabını soracaktır. Kendisine 'onun hakkı da nedir?' diye sorulunca: 'onu keser ve yer, başını kesip atmaz.' diye cevap verdi."⁵

Bu hadisten ihtiyaç için değil de zevk için hayvan avlamanın veya zararsız olduğu halde onu öldürmenin yasaklandığı kolayca anlaşılmaktadır.⁶

3- "Kim boş yere bir hayvanı öldürürse, kıyamet günü o hayvan sesini Allah'a yükseltip 'Ey Rabbim, falanca beni boş yere öldürdü, bir fayda için öldürmedi.' diyerek şikâyet edecektir."⁷

Bu hadis, daha açık bir şekilde hayvanların sebepsiz yere boşu boşuna telef edilmesinin mahşer gününde hesabı sorulacak kötü bir davranış olduğunu vurgulamaktadır.

4- Yılan,⁸ akrep,⁹ keler,¹ kurt,² karga,³ fare, çaylak ve saldırgan köpek⁴ gibi

¹ Maide 5/96.

² Bkz. Râğıb el-İsfahanî, *a.g.e.* s. 699-700; İbn Manzur, *a.g.e.* VIII, 328-333.

³ Nesai, Sayd ve Zebaih 24 (VII, 195); İbn Hanbel, I, 357.

⁴ Bkz. İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, VI, 310-311.

⁵ Nesai, Sayd ve Zebaih 34 (VII, 206-207); Darimi, Edahi 16 (s. 409).

⁶ Hadisin açıklaması için bkz. İbrahim Canan, *a.g.e.* VI, 218.

⁷ Nesai, el-Mektebetü'ş-Şamile el-İsdir es-Sani, XIII, 455.

⁸ Buhari, Bed'u'l-halk 14 (IV, 97); Tirmizi, Sayd 15 (IV, 76).

⁹ Müslim, Hac 68 (I, 857).

zararlı hayvanların öldürülmesine izin veren Hz. Peygamber (s.a.v.) özellikle bazı hayvanların öldürülmesini yasaklamıştır. Hadis kaynaklarında tespit edildiği kadarıyla yasaklanan hayvanlar şunlardır: Evcil yılanlar,⁵ bal arısı,⁶ karınca,⁷ kurbağa,⁸ hüthüt (çavuş kuşu),⁹ göçeğen kuşu¹⁰ ve çekirge.¹¹ Bu hadislerden hareketle, kaynaklarda zikredilmese bile insanlara doğrudan veya dolaylı olarak zararı bulunmayan bütün hayvanları bu yasak kapsamında değerlendirmek gerekir.

5- Allah Resûlü, ekolojik dengenin bozulup çevrenin tahrip edilmesini önlemek maksadıyla Mekke¹² ve Medine'nin belli bölgelerini harem (kutsal) ilan etmiş, bazı zararlı olanlar hariç bu bölgelerdeki hayvanları avlamayı ve bitki örtüsüne dokunmayı yasaklamıştır.¹³ Bu davranışıyla Hz. Peygamber, yeryüzünde bazı bölgelerin doğal sit alanı ilan edilmesinin ilk örneğini vererek bu hususta da önder olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu uygulamada insanlığa yönelik bir teşvik de söz konusudur.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Allah, kudretinin en mükemmel sanat eseri olan insan için yarattığı doğanın dengesini bozacak bütün fiillerden, sonucunda yine kendileri zarar göreceği için insanları men etmiştir. Avlanmaya verilen izin de bu genel prensip çerçevesinde değerlendirilmelidir. Başka bir ifadeyle, ekolojik dengeyi bozan bir avlanma, Kur'an nazarında hoş karşılanmayan ve sorumluluk gerektiren bir eylemdir.

¹ Darimi, Edahi 27 (s. 414); İbn Mace, Sayd 12 (II, 1076). Bu hadiste öldürülmesi emredilen alaca kelerdir ki, zehirli bir türdür. Haydar Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mace Tercümesi*, VIII, 597.

² İbn Hanbel, II, 30.

³ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, IV, 634.

⁴ Müslim, Hac 66-79 (I, 856-59); Tirmizi, Sayd 17 (IV, 79-80).

⁵ Tirmizi, Sayd 15 (IV, 77).

⁶ İbn Hanbel, I, 332; İbn Mace, Sayd 10 (II, 1074).

⁷ İbn Hanbel, I, 332; Nesai, Sayd ve Zebaih 38 (VII, 210).

⁸ Nesai, Sayd ve Zebaih 36 (VII, 210).

⁹ İbn Hanbel, I, 332; İbn Mace, Sayd 10 (II, 1074).

¹⁰ İbn Hanbel, I, 332; Darimi, Edahi 26 (s. 413).

¹¹ Nesai, Sayd ve Zebaih 37 (VII, 210).

¹² Mekke, aslında Allah tarafından harem (kutsal) kılınmış (Ankebut, 29/67), bunun sınırları ise Resûlullah tarafında belirlenmiştir. Salim Ögüt, "Harem", DİA, XVI, 127.

¹³ Malik, Cami 10, 11, 12, 13 (II, 889-90); İbn Hanbel, V, 329.

BİBLİYOGRAFYA

Andy Coghlan (New Scientist, 17 Şubat 1996), "Metal Yiyen Bitkiler", *Bilim ve Teknik*, Sayı 344, Temmuz 1996.

Asım Efendi, Ebu'l-Kemal es-Seyyid Ahmed Asım, *Kamus Tercümesi (Okyanusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l-Muhit)*, İstanbul 1304-1305.

Beğavi, Ebu Muhammed el- Huseyn b. Mesud, *Mealimüt-Tenzil*, Tahkik: Muhammed Abdullah ve Arkadaşları, Daru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1417/1997.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.

Cengiz Yılmaz- Tuncer Özdil, "Çevre Sorunları İçerisinde Katı Atıkların Ekonomik Önemi", *Çevre ve İnsan*, Sayı 43, Mart 1999.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö. 255/869), *es-Sünen*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.

Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, İstanbul 1982.

Hikmet Akdemir, "Şeytanî Bir Fiil Yaratılışı Değiştirmek", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI, 2000.

İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, el-Mektebetü's-Şamile el-İsdir es-Sani.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/886), *es-Sünen*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Celalüddin el-Ensârî, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut t. y.

İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, Akçağ Yayınları, İstanbul t.y.

Lütfi Çakmak-Tuncay Demir, "Su Kirliliği ve Etkileri", *Çevre ve İnsan*, Sayı 36, Ağustos 1997.

Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.

Murat Ertem (Scientific American, Kasım 1994), "Havanın Temizlenmesi", *Bilim ve Teknik*, Sayı 339, Şubat 1996.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874), *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.

N. Haluk Nakipoğlu, "Kıta İçi Su Kaynaklarındaki Kirlenme ve Toplu Balık Ölümleri", *Çevre ve İnsan*, Sayı 47, Kasım-Aralık 1999.

Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şu'ayb (ö. 303/915), *es-Sünen*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.

--- *es-Sünen*, el-Mektebetü'ş-Şamile el-İsdir es-Sani.

Özgür Tek (Wildlife, Ağustos-Eylül 1995), "Orman Sağlığının Bekçileri Ötücü Kuşlar", *Bilim ve Teknik*, Sayı 339, Şubat 1996.

Râğîb el-İsfahanî, Ebu'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, Tahkik: Muhammed Seyyid Keylanî, Beyrut t. y.

Razi, Fahrüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Umer, *Mefatih'ül-Gayb*, el-Mektebettü'ş-Şamile, el-İsdir es-Sani.

Salim Öğüt, "Harem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI. Cilt.

Şenol Ataman, "Ozon Tabakasının Korunması ve Türkiye'deki Uygulamalar", *Bilim ve Teknik*, Sayı 338, Ocak 1996.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r- Risale, 1420/2000.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *es-Sünen*, İstanbul 1992, Çağrı Yayınları.